

Людмила Малес

*доктор соціологічних наук, доцентка, доцентка факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Lyudmyla Males

*Doctor of Sociology Sciences, Associate Professor at Department of Sociology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

РОМАНТИЧНІ ТА НЕОТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКІ МОТИВИ КУЛЬТУРИ В РЕАКЦІЇ НА УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізується культурна рефлексія з приводу урбанізації українського суспільства. Акцентується проблема депопуляції українського села у другій половині ХХ століття, породженої масовою міграцією в міста. Підкреслюється, що ці процеси можуть бути досліджені не тільки за допомогою статистичних даних, але й аналізу культурних феноменів, зокрема естрадних пісень. Фокусується увага на таких пісенних сюжетах, як «вихід» молоді у міста, материнська самопожертва, ставлення дорослих синів до немічних матерів, які залишилися у покинутих ними оселях, тощо. Здійснюється критичний аналіз текстів поп-пісень, виявляються їхні неотрадиціоналістські, патріархальні та романтичні мотиви; з'ясовується роль пісенної творчості у легітимації та відтворенні нерівності та дискримінації у територіальному (місто-село) та гендерному (жінки-чоловіки) контекстах.

Ключові слова: депопуляція українського села, міграція в міста, культурна рефлексія, поп-пісні, образ сина, материнська жертвовність, неотрадиціоналізм, романтизм.

The article is devoted to the analysis of cultural reflection on urbanization of Ukrainian society. The problem of depopulation of rural areas in the second half of the twentieth century, that has led to mass migration to the cities, is stressed. It is emphasized that these processes can be studied not only by statistics, but by the analysis of cultural phenomena, including pop songs. The attention is focused on such plots as «the exodus» of youth to the cities, maternal self-sacrifice, the attitudes of the children to their infirm mothers who remained in their abandoned homes, and etc. Critical socio-cultural and gender analysis of these texts reveals the traits of neotraditionalism, patriarchal culture and romanticism inherent to these songs. The role of the songs in the legitimating and reproduction of inequality and discrimination (city-village, women-men) is shown.

Keywords: depopulation of rural areas, migration to the cities, pop songs, son's image, mother's sacrifice, neotraditionalism, romanticism.

В статье анализируется культурная рефлексия по поводу урбанизации украинского общества. Акцентируется проблема депопуляции украинского села во второй половине ХХ века, порожденной массовой миграцией в города. Подчеркивается, что эти процессы могут быть исследованы не только с помощью статистических данных, но и анализа культурных феноменов, в частности эстрадных песен. Фокусируется внимание на таких песенных сюжетах, как «исход» молодежи в города, материнское самопожертвование, отношение взрослых сыновей к немощным матерям, оставшимся в покинутых ими домах, и т.п. Осуществляется критический анализ текстов поп-песен, выявляются их неотрадиционалистские, патриархальные и романтические мотивы, а также роль в легитимации и воспроизведении неравенства и дискриминации в территориальном (город-село) и гендерном (женщины-мужчины) контекстах.

Ключевые слова: депопуляция украинского села, миграция в города, культурная рефлексия, поп-песни, образ сына, материнская жертвенность, неотрадиционализм, романтизм.

Депопуляція сільського населення України з середини ХХ століття стає надзвичайно популярною темою української публіцистики, і, якби не Майдан і військова агресія Росії, нині ця тема також посідала б чільне місце в медійних темах. Зауважимо, що суто демографічні дискусії з цього приводу ведуть переважно не у фахових, а чиновницьких та журналістських середовищах, блогерських спільнотах.

Справді, у другій половині ХХ століття кількість сільського населення більшості областей України зменшилася на 10-50% (див. рис.1). Тож у пропонованій статті ми розглянемо деякі з культурних образів цього соціального явища, а саме поставимо собі за мету виявити у цьому великому «виході» людей з села певні характерні риси та хронологічні відмінності, які можемо підслухати в естраді.

Специфіка такого аналізу полягає в тому, що цей матеріал практично не потрапляв у поле наукового дослідження, особливо у контексті запропонованої теми. На відміну від офіційно санкціонованої професійної пісенної творчості, фольклор та класичні художні твори вже мають традицію свого дослідження, в тому числі й у проблемі міграцій. Саме в них знайшла своє відображення заробітчанська еміграція ХІХ – початку ХХ століття. Це переважно романтична та реалістична література та пісенна народна творчість, збирана та записувана в цей час. Ще давніш, до активізації інтелігентської ролі в цих процесах, аналізувалися рекрутські, чумацькі думи та пісні. Проте міграційні процеси ХХ-ХХІ століття в українському суспільстві є не менш складними, вони формують окремий тематичний напрямок сучасної соціогуманітаристики, тож залучення різних текстів культури дає змогу повніше їх зрозуміти.

Одну зі спроб аналізу соціальної історії через призму сприйняття мігрантами міста здійснила Галина Бондар щодо Львова у своїй монографії [1], де засвідчила, що це питання має різні аспекти і потребує подальшого дослідження.

Тож повернемося до рисунку 1. Як видно з представлених даних, лише Івано-Франківська, Херсонська та Закарпатська області на кінець ХХ століття мали більш-менш ту ж чисельність селянства, а Автономна республіка Крим мала ще й помітний приріст сільського населення.

Проте, поєднавши цю драматичну картину із даними щодо динаміки міського населення (див.рис.2), ми отримуємо зовсім іншу, не таку занепадницьку ситуацію. Незважаючи на домінування 1-2-дітної сім'ї, вже з середини ХХ ст. населення міст починає швидко зростати. Очевидно, що це був не природній приріст, а результат міграції з сіл та містечок.

Як бачимо, навіть ті області, які зазнали депопуляції (Чернігівська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька, Сумська), мали незрівнянно більші її масштаби в селах, а це означає, що і тут міста «живилися» мігрантськими потоками, але їх не вистачало для перекриття наслідків демографічного переходу.

Зазвичай у краєзнавчому середовищі і експертних виступах на широку публіку воліють не говорити про обставини динаміки міського та сільського населення, а натомість акцентувати, що міграційний приріст міст, зокрема столиці, мовляв, призводить до розмивання «міської культури» – якогось особливого тонкого, вищого вміння, начебто притаманного усім корінним містянкам та містянам, а золотий її вік відносять до кінця ХІХ – початку ХХ століть. Це досить дивне кліше, яке не піддається ані теоретичній, ані емпіричній інтерпретації, але активно використовується для виправдання стигматизування. Адже про так звану міську культуру (під якою, за Ентоні Гідденсом [2, с. 92], розуміють інтернальність, стриманість, «ввічливу неухважність») тут говорити не доречно, оскільки вона залежить не так від типу поселення, як від освітнього і статусного рівня. Приміром, робітництво численних заводів міста менш схильне демонструвати ґречність,

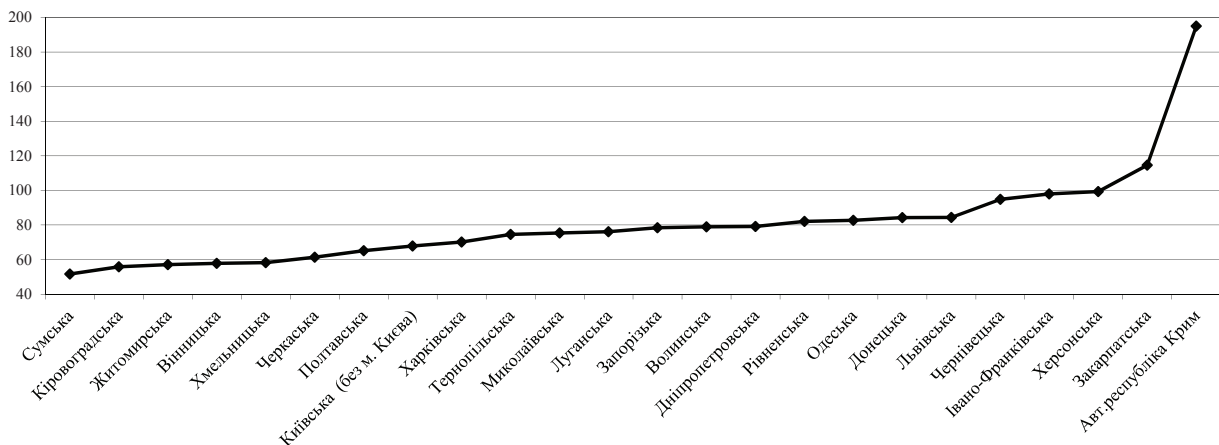

Рис. 1. Відсоток сільського населення 1993 року до 1959 року¹

1 Побудований за даними держкомстату України.

аніж сільське вчителство. Оскільки освічені верстви населення концентруються у містах, то і маємо «хибну кореляцію», яка живить русофобію.

Але, як свідчать наведені статистичні дані, більшість у цьому натовпі стигматизування і закидування камінням становили поза- та вчорашні приїжджі. Їхній вихід з культурного шоку, який передбачав, за Філіпом Боком, варіанти асиміляції, гетоїзації, колонізації [3], мав різні вибори. Так, для українського інтелігентського прошарку, що породив дисидентство, це була своєрідна гетоїзація в русифікованому місті. Для більшості ж інших груп це була форсована асиміляція з елементами агресивного цькування всіх, хто своєю ще явною сільською манерою у спілкуванні, поведженні (менша стриманість, безпосередність, українська мова і т.д.) нагадував про їхнє походження, оприявнював їхню маргінальність – не досяжність жаданого безшовного влиття в групу привілейованої російської чи давніш зросійщеної номенклатури та міщанства.

Мігранти до міст другої половини ХХ століття реалізували свої прагнення до висхідної мобільності за умов посталого тоталітарної системи із її вимогою ідеологічної лояльності, яка пильно відслідковувалася партійними органами та органами держбезпеки і була всепрониклою, особливо у місті. Приїжджі із малих містечок і сіл не були звиклі до існування в атмосфері взаємного відчуження і підозри, що нарощувалася ще зі сталінських часів [5]. Із переважно приватного, натурально-господарського, із сусідським контролем і густими мережами спорідненості світу села і містечок міграційні потоки прибували у незнайомі міста, до чужих, як ідентифікував їх Георг Зіммель, де мали вижити і конкурувати за гірших стартових умов, за майже повного знецінення свого попереднього соціального капіталу.

Як будь-яка доленосна подія, «великий вихід» з села відобразився у пісенній творчості. Оскільки він збігався з висхідним напрямом соціальної мобільності, тобто зі збільшенням як економічного чи політичного, так і освітнього, культурного, символічного капіталу, то отримав цілу плеяду професійних співців, які переважно і прислужилися легітимації та образотворенню цього явища в культурі.

Так, з 1960-х рр. паралельно з новими хвилями масової міграції (уже не як післявоєнні промислові набори, а як індивідуальні страте-

гії) відбувається її оспівування, адже в культурі в цей час панує романтичний настрій, а в республіканських мистецьких організаціях та серед шістдесятників значну частку становлять вихідці з сіл (Андрій Малишко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Платон Майборода, Олександр Білаш та ін.).

У перших піснях подібного стибу, які

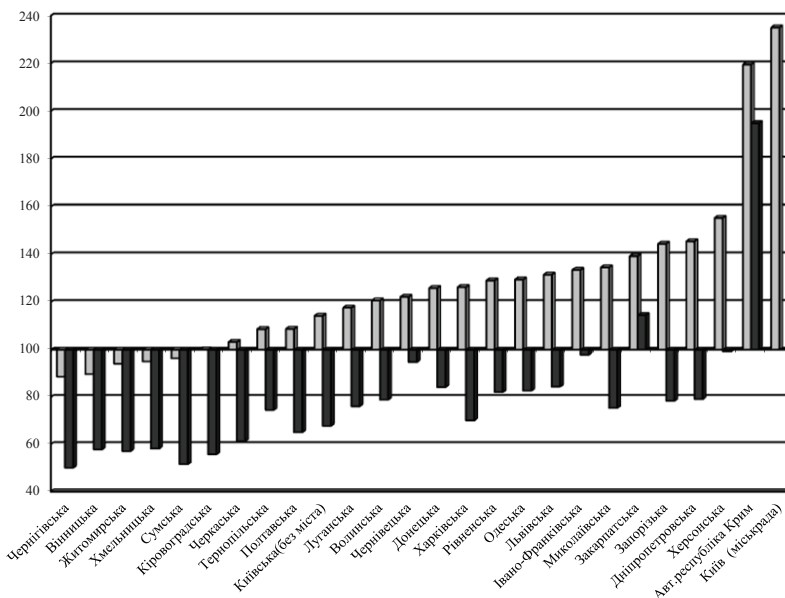

Рис. 2. Відсоток сільського та міського населення 1993 року до рівня 1959 року

з'являться з середини минулого сторіччя, присутній мотив «виходу» та акцент на долі сина. Доньки ж бо в патріархальному андроцентричному суспільстві не були в центрі уваги, тож, якщо вони і виривалися із сіл до міст за кращими умовами побуту, життя та праці, за здобуттям освіти, то рідше «вибивалися в люди», а якщо це і ставалося, то не оспівувалося.

Рідна мати моя, ти ночей недоспала
 І водила мене у поля край села,
 І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
 І рушник вишиваний на щастя дала.
Пісня про рушник (1958) (сл. А. Малишка, муз. П. Майбороди)

Як я малим збирався навесні
 Піти у світ незаними шляхами,
 Сорочку мати вишила мені
 Червоними і чорними нитками.
Два кольори (1964) (сл. Д. Павличка, муз. О. Білаша)

Вишня вдяглася в намисто,
 Мама щаслива й сумна.
 Там за село проводжала
 Долю мою молодю...
Мамина вишня (1978) (сл. Д. Луценка, муз. А. Пашкевича)

У цей струмінь романтичної лірики, дуже талановитої чи не дуже, із властивою їй однобокою і спрощеною героїкою та патетикою додається гостра критика від Миколи Руденка у триптиху *Мати* (1963), проте така лірика лишається осторонь масової культури і естрадних пісень.

За ворота виходять дебелі сини, -
І сліди замітає за ними пороша.
Материнської мови забудуть вони:
Вже та мова для них - нехороша.

Деся вимахують крани високих споруд,
Ти ж заснеш восени при нетопленій печі.
І стотисячний хор оспіває твій труд, —
Та ніхто не піддасть тобі клунок на плечі.
***

А ти викашлюєш старечі груди
І кажеш в ніч невидимим синам:
- От бач, виходять наші дітки в люди.
Дай бог їм щастя більшого, ніж нам.

Як бачимо, зображенням сина такі тексти не обмежуються, а дають у парі образ матері. І тут жінка постає не просто як пасивна фігура, а як одвічно страждальна.

Патріархальне пригнічення жінки, яке вимушувало йти на жертвність заради дітей (бо таким лиш чином легітимувалося її життя), в модерному суспільстві вже не є таким самоочевидним, необхідним, а тому стає елементом видимим. І тому романтично оспівується. В цьому моменті маємо логічне продовження романтичного стилю народників з возвеличенням материнських самопожертв у конструюванні образу Березини [6].

У піснях ця осанна тяжкої та невдячної праці матері проявляється в оспівуванні сліз, струджених рук, недоспаних ночей, самотності в чеканні.

Рідна мати моя, ти ночей недоспала [...] І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

Пісня про рушник

Знаю, ви молилися за мене
Дні і ночі, сива моя нене.
Живе старенька мати у господі,
Невтомні руки, серце золоте,
Щодня і дітям, і онукам годить,
Хоч рідко хто з них дякує за те.

Росте черешня в мамі на городі (1992)
(сл. М. Луків, муз. А. Горчинського)

Таким чином, страждання, замість критичного аналізу, мов би оспівується. І як втіха подається образ Одисеї чи «Повернення блудного сина», який виявляється не більш ніж красивим міражем, бо, як ми бачили зі статистичних даних, міста стрімко розвиваються і ніякого по-

вернення за дуже малими винятками в ці часи не відбувається¹.

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги,
Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш згорточок старого полотна

Два кольори

Після довгих, далеких доріг
Ви відчули і болі, і втому.
Там зустрине вас рідне село,
Там зустрине вас батькова хата,
Після всього, що там відбуло,
На старому, як світ, полотні
Ви відчуєте мамині руки,
Повертайтесь лелеки додому (2000-ні)
(сл. А. Житкевича, муз. В. Вермінського)

Попри всі закличні дієслова (повертайтесь, приїздіть, не кидайте), ці приїзди були не більш ніж короткочасними візитами. У таких піснях, скоріше, робиться акцент на ритуальному спокутуванні почуття вини через символічне вертання найціннішого – не втрачених літ, здоров'я, загублених талантів, а сенсу життя, яке жінці наказано імплантувати в сина. Сам же син вже не так тонкий митець зламу XIX-XX століть – «юноша бледный со взором горящим» (Валерій Брюсов), як переважно ситий із черевцем і портфелем службовець, чиновник, партійний працівник тощо, якого повністю влаштовує переїзд до міста поближче до цивілізаційних надбань. Має свої вигоди офірувана йому материнська доля, яка полягає в тому, щоби залишатися в селі для забезпечення екопродуктами і няньчення на природі онучок й онуків. А, головне, мати має чекати його наїздів, щоби міг розвіятися, поїсти пиріжків, покупатися у захватах матері, сусідок, їхньому захопленні – «який же ж учений»... Це, судячи з текстів культури радянського та пострадянського неотрадиціоналізму, стає патріархальним варіантом мети її фемінності.

Цьому зміщенню ролі прабатьківського покоління були і соціально-демографічні підстави. У 1970 – 1980-ті роки урбанізація призводить до домінування нуклеарних та неолокальних сімей². Водночас громадське виховання, харчування, обслуговування, яке мало би бути одним із шляхів до комунізму, засвідчило кри-

¹ За винятком пари років у 1990-х і новітніх рухів екопоселень, в Україні протягом XX і в XXI столітті спостерігаємо переважну незворотність міграційних потоків «село-місто», «периферія-центр».

² У 1979 році 2/3 подружніх пар та ще 2,5 млн. самотніх батьків із дітьми (а це 11 % сімей) жили окремо від прабатьківського покоління та інших родичів. Надалі кількість нуклеарних неолокальних сімей залишається такою ж, проте зростає частка однобатьківських сімей. До цього також варто додати ще 3 – 4 млн. однаків (дані переписів 1979, 1989, 2001 років).

тично низьку якість, що сприяло ностальгії за «домашнім» як апріорі кращим. Ця ностальгія далася взнаки у період перебудови, коли руйнування соціалістичного ладу зумовило широкую публічну критику не лише політичної, а й сімейної ідеології. Тож саме в цей черговий період трансформацій Культури-1 (згідно періодизації Володимира Паперного [6]) маємо появу ідеї реставрації патріархальних цінностей³. У 1990-ті роки – час стабілізації нової влади в Культурі-2 – вони були взяті на озброєння державною ідеологією. Неотрадиціоналізація, як це не дивно, була активно підтримана також швидко зростаючим за своєю політичною вагою ринком, який до кінця 1990-х років стає разом із державою інститутом влади [7]. Тому не дивно, що нотки про «справжність» хліба, рушників, садовини та інших результатів материнської ручної домашньої праці не зникають і в останні десятиліття.

Стану справжнім, як природа,
Як вечера на столі.

Душі криниця (1990-ті) (сл. А. Демиденка, муз. О. Морозова)

Більш того, в естраді романтичної хвилі сучасного неотрадиціоналізму маємо колективний примус, а не індивідуальний вибір таких гостин. Наїзди до батьків набувають ознак «позитивного» ритуалу (за класифікацією Еміля Дюркгайма [8, с.40]), що виконує функції соціальної згуртованості через демонстрацію зв'язку з одногрупниками: вихідцями із одного регіону, покоління, образом української нації.

Як побачу рідну хату
Завесню, наче цвіт,
Здрастуй мамо, здрастуй тату,
І мого дитинства світ.
Сяду з вами на порозі,
Поклонюся я землі,
Висиха душі криниця,
І життя як не було,
Якщо раз чи два на місяць
Не поїду у село.

Душі криниця

У піснях звучить осуд тих, хто не здійснює цього щомісячного ритуалу і не припадає до «струджених рук», «порогу», «стежини».

³ М. Горбачов у кінці 1980-х років проголосив необхідність повернути жінці „істинне покликання”, тобто повернути в сім'ю, мовляв, таким чином збільшиться народжуваність, зменшиться захворюваність населення тощо. Ці тези було втілено в «Концепції Державної програми із захисту сім'ї, материнства й дитинства» (1990). Виборені ж протягом ХХ століття права на працю та громадську активність набули негативної конотації та подавалися як надемансипація.

Ну що ж, про вдячність забувають люди,
Душа сліпа у щасті, а проте
Вони прозріють, але пізно буде:
Черешня всохне, мати оцвіте
Росте черешня в мамі на городі
І допоки, допоки живі
Не згубіться в просторах розлуки.
Повертайтесь лелеки додому

В оспівуванні сільських пасторальних ланів з престарілими працівницями на них у ХХІ столітті участь беруть уже не одинаки-поети, а цілі групи номенклатури, яка сформувалася з найспритніших із мігрантських груп. Тепер з висоти своїх крісел вони апелюють до села як до «колиски», «джерела», «криниці духовності», а далі конвертують цей риторико-естрадний популізм у політичний капітал неофітноміського та сільського електорату. Тут яскравий приклад ректора-співака М. Поплавського чи В. Цушка, О. Мороза та інших політиків, які стають уже не так співцями, як замовниками цих од. Так, сповнений задушевної лірики фрагмент зі статті у журналі Верховної Ради України «Віче» про Володимира Литвина – героя України, академіка, депутата, экс-спікера і разом з тим активного користувача селянськими гаслами у своїх передвиборчих кампаніях: «Стояв кінець жовтня, по нагідках уже було видно сліди перших приморозків. Квіти буяли за низеньким дерев'яним парканчиком. – Оце, де загороджено квіти, то ми так шануємо те місце, де стояла хата, в якій народилося четверо наших дітей, – пояснила Ольга Андріївна. Серед тих чотирьох – і Голова Верховної Ради України Володимир» [9].

З кінця ХХ – початку ХХІ століття у публіцистичних, політичних та пісенних текстах усе виразнішим стає мотив дистанційної ностальгії, а сама ситуація міграції з села у місто подається як даність, мовляв, «так історично склалося». Момент виходу, який ще 50 років тому возвеличувався суголосно із загальними модерністськими настроями покорення світу, тепер поспішно виноситься за дужки, не рефлексується і не проблематизується, не ставиться питання, чому виникає ситуація, коли діти лишаються за будь-яку ціну в містах і там обзаводяться сім'ями, дітьми, а їхні старі і вже немічні батьки доживають і дотримують на собі села. Оспівування старіючого, безробітного і депресивного села продовжується у фантомних radoщах.

Забирай, що хочеш, тільки залиши
Одну калину за вікном, одну родину за столом,
Одну стежину, щоб додому йшла сама
Одна калина (2003) (сл. В. Куровського, муз. Р. Квінту)

Тим часом деконструкція цієї ситуації виводить на ширші суспільно-політичні терени.

У середині ХХ століття СРСР, запізнившись на колоніальний розподіл світу (Центрально-східна Європа – це не Азія, Африка, її так просто не визискуєш, ще й спробуй втримати у таборі), мав чималий зиск, експлуатуючи різноманітність життя в селі та місті, різномогливість до життя жінки та чоловіка, нормування повної і незворотної самопожертви жінки через материнство, забираючи її приватність (бо ці трудові – це капітали, не виплачені і не вкладені в соціальну сферу чи отримані іншими членами сім'ї⁴), рекреацію, захоплення та можливості на самореалізацію.

Тож здійснений аналіз демографічної ситуації другої половини ХХ – початку ХХІ століття і її відображення у естрадній пісенній творчості дозволив встановити, що сюжети, образи, форми (балади, діалог) пісні 60-70 рр. ХХ століття зумовлені романтичним впливом, тоді як мотиви, що домінують серед такого типу пісень сучасної естради – це втілення патріархальної ідеології як варіанту неотрадиціоналізму і моралізму *Культури-2*, вони наповнені риторичними питаннями і закличками, моралізаторством, огульністю.

Література

1. Боднар Г. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-ті роки ХХ ст.) : монографія / Г. Боднар. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; пер. з англ. В.Шовкун. – К. : Основи, 1999.
3. Culture Shock - A Reader in Modern Cultural Anthropology / ed. Ph. Bock. – Washington, D.C., 1970.
4. Хоскінг Дж. Структури доверия в последние десятилетия Советского Союза / Дж. Хоскінг ; пер. А. Захарова // *Неприкосновенный запас*. – 2007. – №4 [54]. Режим доступу до журн. : <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html> [доступно: 28.08.2014]
5. Кісь О. Кого оберігає берегиня, або матриархат як чоловічий винахід / О. Кісь // «Я» (Інформаційно-освітнє видання). – 2006. – № 4(16). – С. 11 – 16.
6. Паперный В. Культура Два / В. Паперный. – М. : НЛО, 1996.
7. Males L., Sandrovych T. Exploitation of the Intimate Sphere in Socialist and Post-Socialist Ukraine / Males L., Sandrovych T. // *Family and social change in Socialist and Post-Socialist societies: change and continuity in Eastern Europe and East Asia* / ed. by Zsombor Rajkai. – Leiden Boston : Brill, 2014. – P. 83 – 121.
8. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгейм. – К., 2002.
9. Кавун О. Володимир Литвин: «У рідне село як на крилах полечу» / О. Кавун // *Віче*. – 2011. – №7. Режим доступу до журн. : <http://www.viche.info/journal/2505> [доступ: 28.08.2014]

⁴ Приклади обрахунків таких затрат наводяться у спільноті «Финансы для женщин» <http://fem-finance.livejournal.com> [доступ: 27.08.2014].